

Оксана Гарачковська

УДК 82.1/9.2-31

УКРАЇНЬСЬКА САТИРА ТА ГУМОРИСТИКА В КОНЦЕПТУАЛЬНОМУ ВИКЛАДЕННІ ЖУРНАЛУ “СЛОВО І ЧАС”

Стаття присвячена розгляду проблем української сатири й гумору на сторінках журналу “Слово і Час”. Аналізуються статті й розвідки з теорії та історії сатири, окремих її жанрів, літературні портрети сміхотворців, рецензії на нові книги, стан функціонування рубрик “Пером по перах”, “Від великого до смішного”, “Наш вернісаж” тощо.

Ключові слова: гумор, сатира, іронія, гротеск, сарказм, літературний процес, байка, пародія, епіграма, шарж.

Oksana Harachkovska. Ukrainian satire and humor in the conceptual presentation of the journal “Slovo i Chas”

The paper analyzes the conceptual presentation of Ukrainian satire and humor in the journal “Slovo i Chas”. The author looks into publications concerning theory and history of satire, its individual genres, as well as literary portraits of satirists, reviews of new books. She observes sections “Feather versus feather” (“Perom po perakh”), “From great to ridiculous” (“Vid velykoho do smishnoho”), “Our Vernisage” (“Nash vernisazh”).

Key words: humor, satire, irony, grotesque, sarcasm, literary process, fable, parody, epigram, caricature.

Органічним складником розвитку літературного процесу в Україні у другій пол. ХХ – на поч. ХХІ ст. нарівні з потоком поетичних, прозових, драматичних творів, а також видань для дітей та юнацтва, оприлюднених як окремими книжками чи збірками, так і на шпальтах літературно-художньої періодики, до сьогодні залишається науково-теоретичний журнал “Слово і час” (у минулому – “Радянське літературознавство”). Нова назва – “Слово і час” – уперше з’явилася в січневому випуску 1990 р., хоча в самому журналі послуговуються написанням “Слово і Час”, а також аббревіатурою – “СіЧ”.

Наукові запити доби зумовили естетико-методологічну еволюцію журналу – офіційного видання Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (у минулому – також Національної спілки письменників України). В останні півтора десятиліття побачили світ праці, присвячені осмисленню літературно-естетичної еволюції журналу [3], розгляду жанрової різноманітності публікацій із питань літературної біографіки в часопису, висвітленню їх місця й ролі в сучасному літературному процесі [4] тощо.

Зокрема, у дисертації Катерини Олійникової “Літературно-естетична еволюція журналу “Слово і час” [3] порушена досить істотна проблема: науковий журнал у соціокультурному контексті епохи (потрактованої не як тло творчої діяльності з нанизуванням розрізнених фактів, а як співвіднесеність, взаємовплив явищ, тобто, як певна концептуальна цілісність часу), у період трансформації ціннісних, естетичних, методологічних та інших констант і домінант.

Аналіз проблеми дослідницею засвідчив брак узагальнень цілеспрямованої діяльності редколегії “СіЧ” і стосовно консолідації зусиль вітчизняних і діаспорних науковців, які б зачіпали питання ролі письменства в сучасному

світі, формування нового типу наукової свідомості, вивільнення її від ідеологічних стереотипів, обґрунтування нових методологічних засад і критеріїв та дослідницьких підходів, у той час, як у зарубіжному літературознавстві студії таких питань набули вже систематичного характеру [Див.: 1; 7; 8; 10].

Проте за останні роки й навіть десятиліття, на жаль, не з'явилося жодної літературознавчої публікації, присвяченої аналізу проблем сатири й гумору на сторінках журналу "Слово і Час", як, зрештою, і на шпальтах інших часописів. А проте на помежів'ї ХХ – ХХІ ст. гумор посів помітне місце в журнальних публікаціях. Ідеться не тільки про такі видання, як "Перець", а й про "товсті" журнали на кшталт "Вітчизни", "Дніпра", "Києва", "Літературного Чернігова" тощо й навіть про наукову періодику, зокрема й "Слово і Час". Сатира й гумор стали невід'ємними складниками телевізійних передач. Згадаймо тут принаймні "Вечірній квартал", "Анекдоти по-українськи" та інші.

Така експансія, імовірно, пов'язана передусім із процесом подальшої демократизації та гуманізації суспільства. Сміх – це радість, отже, сміх – благо для суспільства. Тому маємо всі підстави говорити про неабияку соціальну користь від змістового наповнення сатирою й гумором літературної та журналістської продукції: адже чим більше радощів, тим повноціннішим буде наше життя. Важливо тільки, аби "цей гумор справді був чистим, а не брудним, був розумним і шляхетним, а не банальним і примітивним!" [2, 23]. Отже, *актуальність статті* визначається як браком синтетичних досліджень про етапи становлення української сатири й гумористики й роль у цьому становленні науково-теоретичного часопису, так і потребою проаналізувати означене питання.

Попередня назва часопису – "Радянське літературознавство" (із січня 1957 р.) перейшла від наукових записок Інституту української літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР (від вересня 1952 р. – Інститут літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР), першого академічного видання тематичних збірників, присвячених "висвітленню літературних постатей, проблем і явищ" [6, 433], випуск яких було започатковано 1938 р.

У 90-ті роки ХХ ст. журнал (тепер уже – "СіЧ", тобто "Слово і Час") розширив свій профіль: залишаючись часописом теорії, історії та критики літератури, почав висвітлювати питання мистецтвознавства, соціології літератури, текстології, бібліографії, краєзнавства, взаємодії літератури й театру, музики тощо. Тематично й методологічно оновлений журнал розпочав оприлюднювати розвідки, спрямовані на усунення "білих плям" у письменстві, повертав до літературного обігу творчу спадщину представників "розстріляного відродження", утверджував українську мову, підтримував національну свідомість (рубрика "Екологія душі"), висвітлював літературну та громадську діяльність української еміграції.

Безпосередньо висвітленню проблем сатири й гумору в журналі присвячені такі рубрики: "Пером по перах" (уміщено пародії Ю. Івакіна, Ю. Кругляка, О. Ковіньки: 1965. – №1, №4, №7 та ін.), "Від великого до смішного" (опубліковано переважно авторські епіграми – 1975. – №4; 1994. – №№4–5 та ін.), підрубрика "Слово – не горобець" (надруковані пародії на письменників, а точніше – з письменницького фольклору, зі своєї колекції поета і критика, співробітника "Літературної України" Миколи Мирошніченка (1994. – №1), "Наш вернісаж" (переважно на 3-й сторінці обкладинки вміщені карикатури В. Чмирьова (1992. – № 7; 1993. – № 7), А. Василенка (1993. – № 5), В. Казаневського, художника й головного редактора журналу "Шут" (1993. – №2, № 4), О. Базилевича (1993. – № 10), Ю. Головченка (1992. – № 8; 1993. – № 3, № 6), дружні шаржі В. Солонька на Б. Олійника і Д. Павличка (1996. – № 3), дружні шаржі

Я. Струхманчука (1996. – № 4–5, № 6), А. Лернера (1991. – № 2), дружні шаржі А. Арутюнянца на В. Касіяна, О. Ковіньку та Б. Лятошинського (1995. – № 1), на академіків Л. Новиченка і Д. Затонського (1995. – № 7), на письменників П. Загребельного й М. Доленго (1995. – № 8), М. Чабанівського й А. Косматенка (1995. – № 9-10), а також численні карикатури і дружні шаржі інших художників (і не тільки титулованих переможців Міжнародних конкурсів, а й митців-аматорів).

У рубриках “Погляд”, “Дискусії”, “Ad fontes!” публікуються матеріали, які відбивають особисту думку авторів. Рубрики “Рецензії”, “Літературна критика” розглядають вітчизняні й зарубіжні монографії, збірники, літературно-критичні нариси тощо, присвячені зокрема й питанням сатири та гумору, а також життєпису видатних сміхотворців – як вітчизняних, так і зарубіжних. Зокрема, було оприлюднено такі рецензії та відгуки на видання із проблем сатири і гумористики: А. Хаймончука на монографію Ю. Івакіна “Сатира Шевченка” (1960. – № 2); А. Щербини на книжку Б. Мінчина “Деякі питання теорії комічного” (1960. – № 3); О. Державіної на книжку, укладену В. Кречетом, “Байки в українській літературі XVII–XVIII ст.” (1965. – № 6) та ін. Варто згадати в цьому зв’язку хоч би такі літературні портрети сатириків, або нові документи, архівні матеріали, що побачили світ на шпальтах часопису: Ф. Білецький “Лесь Мартович – майстер сатири” (1960. – № 5); Б. Корсунська “Василь Мисик” (1978. – № 5); “Аж кров із пальців – а я держусь!": Нові документи про Остапа Вишню (1989. – № 11); Н. Білоцерківець “БУ-БА-БУ та ін. Український літературний неоавангард: портрет одного року” (1991. – № 1) тощо.

Загалом рубрики “Рецензії” та “Літературна критика” на сторінках “Радянського літературознавства” (“Слова і Часу”) найповніше репрезентують здобутки і втрати української сатири та гумористики впродовж усіх десятиліть діяльності часопису. Виникає враження, що повз увагу рецензентів із журналу не пройшло жодне з більш-менш цікавих видань в Україні, присвячених осмисленню проблем сатири та гумористики.

Ось далеко не повний перелік публікацій такого плану: рецензія Л. Ніжинця на книгу Л. Махновця “Сатира і гумор української прози XVI–XVIII ст.” – К.: Наук. думка, 1964 (1965. – № 5); критичний відгук Б. Мінчина про книгу І. Лаврова “Українська народна антирелігійна сатира”. – К.: Наук. думка, 1965 (1965. – № 8); рецензія О. Килимником літературно-критичного нарису І. Дузя “Остап Вишня. Життя і творчість”. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965 (1966. – № 2); В. Дорошенко фахово проаналізував видання: Остап Вишня. Твори в семи томах. – К.: Дніпро, 1963–1965 (1966. – № 4); П. Хропко досить аргументовано оцінив монографію М. Гончарука “Українська сатира періоду революції 1905–1907 років”. – К.: Наук. думка, 1966 (1966. – № 8), а Н. Яранцева – книгу Б. Мінчина “Сатира в естетиці соціалістичного реалізму”. – К.: Наук. думка, 1967 (1967. – № 12); М. Жулинський та Ю. Покальчук опублікували свої роздуми із приводу монографії З. Лібмана “Агонія сміху. “Комічне”, “трагічне” і “героїчне” в літературі модернізму”. – К.: Дніпро, 1969 (1971. – № 6), а Б. Деркач і Ф. Погребенник – про літературно-критичний нарис В. Косяченка “Українська радянська байка”. – К.: Рад. письменник, 1972 (1973. – № 4); Є. Шаблювський умістив рецензію на книжку А. Бойчук “Українська сатира другої половини XIX ст.” – К.: Вища шк., 1972 (1972. – № 10); А. Каспрук прорецензував літературно-критичний нарис Ю. Альперіна “Микита Годованець”. – К.: Дніпро, 1973 (1974. – № 12); В. Косяченко оприлюднив роздуми із приводу книги І. Зуба “Степан Олійник. Життя і творчість”. – К.: Дніпро, 1978 (1979. – № 7), а М. Корпанюк у критичному відгуку “З минулого – в майбутнє” (1991. – № 3) прорецензував книжку Г. Нудьги “На літературних шляхах: Дослідження, пошуки, знахідки”. – К.: Дніпро, 1990.

До речі, після останньої з названих рецензій публікації цього жанру дедалі рідше з'являються в журналі. Важко зрозуміти, чому саме? Найвірогідніше, це зумовлене відсутністю в сучасній Україні власне наукових видань, присвячених проблемам сатири та гумористики. Натомість серед широкого читацького загалу, починаючи із “шалених” 90-х років ХХ ст., зростає попит на політизовану усну народну творчість, що, на думку дослідників-фольклористів, відбувається саме в авторитарних країнах, коли інші засоби критикувати владу та її представників стають недоступними. До того ж гумор виконує в суспільстві певну психотерапевтичну роль, яка дає змогу мислячій людині зберегти здоровий глузд та емоційну рівновагу. І чим безглуздішими та нахабнішими стають учинки владних осіб, тим дошкульніші кпини на них очікують.

Серед теоретичних студій над проблемами сатири й гумористики, опублікованих у журналі, попри обов'язкові в радянський період ідеологічні нашарування – своєрідні “фразеограми доби” (Л. Новиченко), вирізняються загалом добрим знанням предмета статті Б. Мінчина “Про риси новаторства радянської сатири” (1962. – № 6) та “Обговорювати проблеми сатири” (1971. – № 1), В. Сахновського-Панкєєва “Смішне – в певній мірі трагічне” (1960. – № 2), І. Зуба “Байка – жанр сучасний” (1963. – № 5), Ю. Івакіна “Посперечаємось про сатиру” (1968. – № 9), М. Годованця “Слово про байку” (1969. – № 1), С. Крижанівського “Розвиток і оновлення жанрів у сучасній українській поезії” (1969. – № 10) та ін. Зокрема, останній із названих дослідників розглядає жанр іронічної балади (“Балада про випрані штани”, “Жартівлива балада про теорію відносності”, “Балада золоті цибулі” І. Драча, “Жартівлива балада про Таїншого” В. Коржа, “Балада про вогонь і принципи” Б. Олійника тощо). Аналізує С. Крижанівський також і жанр байки, виокремлюючи в ньому два різновиди – розлогої, на зразок маленької повісті, як у Л. Глібова, і короткої, афористичної, що не раз називалася приповідкою, прибаюткою та співомовкою, в І. Красицького, Л. Боровиковського та С. Руданського. Серед кращих майстрів двох різновидів байки літературознавець називає Микиту Годованця, який, окрім усього, прагне поповнити байкарську скарбницю перекладами й переспівами Езопа, Федра, Бабрія, Леонардо да Вінчі та інших зарубіжних авторів; представників молодшого покоління байкарів А. Косматенка, П. Ключину, І. Манжару, П. Красюка і ще молодших – К. Дяченка, О. Гарматюка, О. Лук'яненка.

Осмісленню специфіки байки присвячені й статті І. Іваня “Жанр байки у творчості Г. Сковороди” (1965. – № 8), Т. Дмитренко “Функції комічного в українській байці початку ХІХ століття” (1987. – № 12), А. Слюсар “Між поезією і дидактикою (Поетика байки у трактуванні О. Потебні)” (1995. – № 9-10) тощо.

На сторінках журналу знаходимо чимало цікавих матеріалів і про інші сатиричні жанри. Так, 1985 р. з'явилася стаття П. Майдаченка “Пародія – література літератури” (1985. – № 6), у якій автор зробив спробу розглянути роздуми про пародію від давнини до середини 1980-х рр. Однак, незважаючи на цікавий задум, весь матеріал подано крізь ідеологічну призму, а тому згадана праця може сприйматися лише як факт філологічної науки.

Неодноразово часопис друкував і власне літературні пародії різних авторів: О. Ющенко “З моєї історії літератури: пародії” (1974. – № 11), А. Костовецького “Одноперчанам пародії” (1977. – №2), І. Драча (1989. – № 10), О. Вишні (1989. – № 11), “Турнір пародистом” (1990. – № 3), “Турнір пародій (П. Загребельний)” (1990. – № 9) тощо. Ушановуючи 75-ліття відомого поета, літературознавця, перекладача Ігоря Качуровського, чії непоодинокі статті з'являлись на сторінках часопису (див.: “Містична функція літератури та українська релігійна поезія”. – 1992. – № 10; “Релігійно-містичні елементи в ліриці Михайла Ореста”. – 1992. – № 11), журнал надрукував також і низку його пародій, гуморесок та епіграм різних років

(1993. – № 9). Переважна більшість оприлюдненого в часопису “пародіаріуму” Ігоря Качуровського раніше побачила світ у вітчизняній та зарубіжній періодиці – “Мітла”, “Пороги”, “Дні”, “Слово”, “Наша батьківщина”, “Сучасність” та ін. під псевдонімом “Хведось Чічка” й давно вже стала, по суті, раритетом.

У рубриці “Від великого до смішного” здебільшого були оприлюднені як історико-літературні дослідження жанру епіграми – стаття Ф. Скляра “Епіграма Пушкіна та її переклад” (1960. – № 3), публікація В. Косяченка “Епоха в рядках епіграм” (1992. – № 10) та ін., так і власне авторські епіграми: Д. Солодкий “Дощі. Епіграми” (1975. – № 6); Б. Мельничук “Епіграми” (1975. – № 10); епіграми із журналу “Шершень” (1992. – № 10); “3 епіграм 50–60-х років” (1994. – № 1); “Ужитковий словник епіграм – “УСЕ” (1994. – № 2, 4–5, 7, 11–12; 1995. – № 2).

“Чи безадресна “безадресна” епіграма?” – це питання поставив сам собі Віктор Косяченко на всеукраїнській науковій конференції (11–12 травня 1994 р., Чернівці) “Сатира і гумор в українській літературній традиції” [Див.: 5, 50–51]. І сам собі відповів: “...Українська віршована сатира періоду тоталітаризму з його “відлигами” і “перебудовами” поповнилась такими “безадресними” віршами, в яких за узагальнено-вказівними займенниками, за безпрізвищними Іванами чи Василями, за безіменними посідачами посад, носіями тих чи інших морально-епічних “достоїностей” вимальовується саме ота епоха, яка прагнула і на епіграмний Усміх натягнути свою сурдинку. Тож завдання нині полягає в тому, щоб цей розмаїтий доробок епіграфістів, як публікований, так і той, що творився поза впливом цензури, зібрати, систематизувати і видати окремим виданням в інтересах розвитку жанру. В інтересах “вільної особистості” [9]

Що й зробив журнал “Слово і Час”, надрукувавши підготовлений В. Косяченком “Ужитковий словник епіграм” – “УСЕ” (1994. – № 2, 4–5, 7, 11–12; 1995. – № 2). Перед читачем постала оригінальна добірка епіграм на різноманітних “безадресних” адресатів – від “А” до “Я”:

Ось, скажімо, епіграма П. Ребра “Порада цитатнику” на літеру “Ц”: “Цитуєш всіх і вся ти без оглядки, // Аж миготять в очах лапки оті! // Ідея! Відкривай їх на початку, // А закривай – лише в кінці статті!”. Або епіграма П. Ключини “Ябедникові (епітафія)” : “Тут не ростиме ні чебрець, ні рута: // В могилі – трута!” (1995. – №2).

Опублікував часопис і автоепіграму А. Таїншого (А. Ткаченка): “Чимало й критикопоетів, // Аж сохне зелень під стилем... // Мені минуло тридцять третій, // Я пас ягнята за столом. // Та повіршовував несміло...” (1995. – № 3). У цьому ж номері журналу той-таки автор надрукував і твір іншого сатиричного жанру – пісню-колаж “Міжнародний жіночий день”.

Жанр каламбура репрезентований у “Слові і Часі” твором П. Осадчука (1991. – № 3). Д. Білоус оприлюднив “Дружні шаржі” (1990. – № 4), Й. Гірняк – “Автошаржі” (1995. – № 4), П. Іванов умістив “Експромти. Епіталами. Епітафії” (1975. – № 6) тощо.

Серед публікацій історико-літературного плану, присвячених аналізу сатиричного доробку окремих письменників або висвітленню певних етапів становлення української гумористики, привертають увагу статті І. Дузя “Зброєю сміху (Сатира Костя Котка)” (1961. – № 3), М. Гончарука “Володимир Самійленко – фейлетоніст” (1965. – № 8), М. Чернописького “Рання творчість В. Самійленка” (1966. – № 12), Л. Федосова “Сатира класиків світової літератури в оцінці І. Нечуя-Левицького” (1966. – № 12). Олексій Полторацький у розвідці “Олекса Влизько” (1967. – № 5) висвітлює літературну містифікацію, своєрідний “жарт” про смерть письменника О. Влизька. Стаття Олени Гутянської “Невідомий колективний псевдонім” (1973. – № 10) присвячена атрибуції сатиричної поеми “Гнат Кудря – партизан” за підписом “Рудого Панька”, надрукованої в газеті “За Радянську Україну” (головний редактор –

М. Бажан), що виходила в 1941–1943 рр. для населення тимчасово окупованих територій України. Колективний псевдонім “Панько Рудий”, як з’ясувала дослідниця, належав А. Малишку, С. Воскресенку й А. Шияну. До речі, це єдиний із відомих на сьогодні псевдонімів А. Малишка (у “Словнику українських псевдонімів” О. Дея не зафіксований). Такі твори, як сатирична поема “Гнат Кудря – партизан”, збагачують уявлення реципієнта про форми творення поетичного епосу, пересипаного іскристим сміхом, у роки воєнного лихоліття. Доповнюють вони й наші знання про виникнення колективного автора поеми – явища, що стало типовим під час Другої світової війни.

У статтях Б. Мінчина “Перечитуючи номери сатиричного журналу” (1960. – № 5) та Ю. Івакіна “Один номер ”Перця” (1971. – № 2) йдеться про часопис сатирично-гумористичного спрямування, який був відомий, мабуть, кожному українцеві і в умовах радянського тоталітаризму, попри ідеологічний тиск і вимушені поступки режимові, публікував чудові зразки гумору й сатири. І хоча журнал офіційно мав статус друкованого органу ЦК Компартії України, проте в ньому ніколи не згасав дух вольниці. Інколи опубліковані шаржі та фейлетони балансували на межі дозволеного. У роки “застою” в “Перці” друкувалися твори С. Олійника, П. Глазового, О. Черногуза, А. Косматенка, М. Годованця, С. Воскресенка, О. Жолдака, Є. Дударя та інших сатириків. Наклад “Перця” в цю добу сягав понад два мільйони примірників. Такої популярності за всю історію української преси не мав жоден періодичний орган. За поширенням у 70-х рр. ХХ ст. “Перець” посідав серед сатиричних видань друге місце у світі (перше займав “Крокодил”). Якщо взяти до уваги, що “московський журнал виходив російською, “мовою міжнаціонального спілкування” народів СРСР, а “Перець” – українською, то стає очевидним, що інтерес читацької аудиторії до періодичного органу української сатири та гумору тримався в першу чергу на високому художньому рівні часопису.

А. Божук у статті “Соціально-політична сатира в українській драматургії періоду визвольних змагань 1917–1921 років” (2012. – № 10) на матеріалі п’єси С. Васильченка “Куди вітер віє” аналізує художню своєрідність вітчизняної драматургії новітньої доби. М. Сулима в розвідці “Елементи поетики бароко в українській поезії 20-х років” (1988. – № 6) обґрунтовує спадкоємні зв’язки сатиричної поезії цього ж періоду з художнім досвідом доби бароко. Стаття В. Тимченка “Зброєю сміху” (1965. – № 4) присвячена аналізу вітчизняної сатири й гумору повоєнного десятиріччя, а публікація П. Шабатина “Українська сатира і гумор на сучасному етапі” (1977. – № 1) розкриває здобутки і втрати української гумористики 70-х років ХХ ст.

Отже, можна підбити результати наукового пошуку. За період свого існування – від першого номера 1938 р. до сьогодні журнал “Слово і Час” пройшов досить складний і суперечливий шлях розвитку: від окремих, по-більшовицьки забарвлених статей-агіток до провідного всеукраїнського науково-теоретичного журналу, який здебільшого мав чималий попит серед фахової читацької аудиторії.

Щоправда, не завжди й не в усьому на цьому шляху були тільки успіхи та досягнення. Метафізична “теорія безконфліктності” призвела до цілковитого занепаду сатиричних жанрів. Лише з початком хрущовської “відлиги” настає поступове відродження гумору й сатири, ясна річ, у певних цензурних межах, зокрема й на сторінках часопису.

Формування й розвиток літературознавчої концепції щодо проблем української сатири та гумористики на сторінках журналу “Слово і Час” проходило з опорою на три джерела: усну народну творчість, сатиру й гумористику вітчизняної класичної літератури та зразки сатиричного світового письменства.

Сатирично-гумористична спадщина вітчизняних авторів засвідчує необхідність її інтерпретації з використанням новітніх теоретико-методологічних підходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Девятко И., Шведов С.* Журнал и его читатель // *Вопр. лит.* – 1990. – № 1. – С. 11-15.
2. *Івакін Ю.* Один номер “Перця” // *Рад. літературознавство.* – 1971. – № 2. – С. 17-24.
3. *Олійникова К.* Літературно-естетична еволюція журналу “Слово і час”: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / Дніпропетровський нац. ун-т імені О. Гончара. – Дніпропетровськ, 1999. – 185 с.
4. *Рева А.* Українська літературна біографіка на сторінках журналу “Слово і час”: початок ХХІ століття // *Слово і Час.* – 2012. – № 6. – С. 94-100.
5. *Сатира і гумор в українській літературній традиції: Матеріали Всеукр. наук. конф. (11–12 травня 1994 р.).* – Чернівці: [Б. вид-ва], 1994. – 284 с.
6. *Скупейко А., Дончик В.* Наукова періодика: “Радянське літературознавство”, “Слово і час” // *Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України: 1926–2001: Сторінки історії: 75.* – К.: Наук. думка, 2003. – 589 с.
7. *Спивак П.* Когда начиналось литературное сегодня? (К спорам о шестидесятичестие и о “Новом мире” времен Твардовского) // *Вопр. лит.* – 1991. – № 4. – С. 29–35.
8. *Тобенъ А.* Эволюция журнала “Вопросы литературы” в годы перестройки (1985–1990): автореф. дис. ... канд. філол. наук. – М., 1994. – 20 с.
9. *Ужитковий* словник епіграм – “УСЕ” // *Слово і Час.* – 1995. – № 2. – С. 94.
10. *Урнов Д.* Журнал, посвященный литературе // *Вопр. лит.* – 1997. – № 1. – С. 34-37.

Отримано 26 березня 2015 р.

м. Київ